

יהדות הפסיפס:

זהות דתית בארץ-ישראל בתקופת התלמוד

פרופ' עמנואל פרידהיים

שיעור 1 הליוס בפסיפסים: התגלית שמאירה את החברה היהודית בימי חז"ל

שמות ב, 3-4

לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ. לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֵל קַנָּא פֶקֶד עֹון אָבֹת עַל בָּנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רִבְעִים לְשָׁנָאִי.

שיר השירים רבה ז (מהר" דונסקי, עמ' קס)

ר' חוניא בשם ר' דוסא בר טבת שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא בעולמו, יצר עבודת כוכבים ויצר זנות, יצר עבודת כוכבים כבר נעקר, ויצר זנות הוא קיים... אימתי נעקר יצר עבודת כוכבים, רבי בנייה אמר אלו מרדכי ואסתר, ורבנן אמרי אלו חנניה מישאל ועזריה.

ספר יהודית, ח יח (תרגום גרינץ, עמ' 135)

כי לא קם בדורותינו ואין ביום הזה לא שבט ולא משפחה ולא בית אב ולא עיר ממנו אשר ישתחוו לאלוהים מעשה ידי אדם, כאשר היה בימים הראשונים.

משנה, עבודה זרה ג, ד

שאל פרוקלוס בן פלוספוס את רבן גמליאל בעכו שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי אמר לו כתוב בתורתכם ולא ידבק בידך מאומה מן החרם מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי אמר לו אין משיבין במרחץ וכשיצא אמר לו אני לא באתי בגבולה היא באתה בגבולי אין אומרים נעשה מרחץ לאפרודיטי נוי אלא אומרים נעשה אפרודיטי נוי למרחץ דבר אחר אם נותנין לך ממון הרבה אי אתה נכנס לע"ז שלך ערום ובעל קרי ומשתין בפניה וזו עומדת על פי הביב וכל העם משתינין לפניה לא נאמר אלא אלהיהם את שנוהג בו משום אלוה אסור ואת שאינו נוהג בו משום אלוה מותר.

סויטוניוס, חיי שנים עשר הקיסרים – נירון, 56 (תרגום שור, עמ' 213)

בו היה [נירון] לפולחנים כולם כאחד, מלבד זה של האלה הסורית, אך גם בה מאס עד מהרה ואף טינף אותה במי רגליו, כי אמונת-הבל אחרת באה ולקחה את לבו ולה לבדה נשאר נאמן לתמיד.

ואין עושים תכשיטין לע"ז קוטלאות ונזמים וטבעות.

משנה, עבודה זרה א, ח

רבי אליעזר אומר בשכר מותר.

אמר ליה זונין לרבי עקיבא: לבי ולבך ידע דעבודת כוכבים לית בה מששא,

בבלי, עבודה זרה נה ע"א

והא קחזינן גברי דאזלי כי מתברי ואתו כי מצמדי, מאי טעמא?

ירושלמי, עבודה זרה ג, ג (מב ע"ד)

ביומוי דר' יוחנן שרון ציירין על כותלא ולא מחי בידיהו...

י"נ אפשטיין, "שרידי הירושלמי", תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 20

ביומוי דר' אבון שרון ציירין על פסיפס ולא מחי בידון.

שיעור 2

התזה של א"א אורבך תחת ערעור: האם היא עומדת במבחן הזמן?

משנה, סוטה ט, ט

משרבו המנאפים פסקו המים המרים ורבן יוחנן בן זכאי הפסיקן.

ירושלמי, מועד קטן ג, ז (פג ע"ב)

מהו לקרוע בזמן הזה? רבי יוסי רבי ירמיה בשם רבי יוחנן: משרבו הגדפנין פסקו מלקרוע.

ספרי דברים, מג (מהד' פינקלשטיין, עמ' 96)

ואכלת ושבעת, השמרו לכם, אמר להם הזהירו שמא יטעה אתכם יצר הרע ותפרשו מן התורה שכיון שאדם פורש מן התורה הולך ומדבק בעבודה זרה.

שמות רבה, פרשת כי תשא, מא (דפוס וילנא)

אמר רבי שמעון בן יוחאי לא זו משה מתפלה עד שקראן הקדוש ברוך הוא עמו שנאמר וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו, אמר הקדוש ברוך הוא למשה בעוה"ז ע"י שהיה בהם יצה"ר עושין עבודת כוכבים אבל לע"ל אני עוקר מהם יצר הרע ונותן להם לב בשר...

מדרש תנחומא, פרשת ואתחנן - הוספה (מהד' בובר, עמ' 15)

ראה היאך היו להוטיין אחרי ע"ז, אמר הקדוש ברוך הוא על ידי יצר הרע הייתם חוטאים וגולים, אבל לעתיד לבא אני עוקרו מכם, שנא': "והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר".

דברים רבה, פרשת דברים (מהדורת ליברמן, עמ' 9)

אמ' הקדוש ברוך הוא, בעה"ז, לפי שהיה יצר הרע היו עושין ע"ז, אבל לעתיד לבא אני עוקר יצר הרע מכם, ואין אתם חוטאים עוד, שנא' והסירותי את לב האבן.

אבות דרבי נתן, לג (נו"ב, מהד' שכטר, עמ' 71-72)

רבי עקיבא אומר סייג לחכמה שתיקה... הוא היה אומר אל תדור בין הגוים שלא תעבוד עבודה זרה.

ספרי דברים, פז (מהד' פינקלשטיין, עמ' 152)

אשר לא ידעת אתה ואבותיך, רבי יוסי הגלילי אומר הרי זה דבר גנאי לישראל שאומות העולם אין מניחים מה שמסרו להם אבותיהם וישראל מניחים מה שמסרו להם אבותיהם והולכים ועובדים עבודה זרה

שיעור 3

המשך העיון בטענת א"א אורבך על סופה של האלילות בקרב היהודים

שמות רבה, פרשת בא, טז (דפוס וילנא)

כל דבר שהוא של עבודת כוכבים אסור להתרפאות בו, שאם יאמרו לו לאדם טול ממה שמקטירין לעבודת כוכבים או טול מן האשרה ועשה מהן קמיע והתרפא אל תטול, שכן כתיב (דברים יג) ולא ידבק בידך מאומה מן החרם זו עבודת כוכבים, ואומר (שם /דברים/ ז) ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמוהו, למה שאין בהם ממש ואין מועילין כלום.

מדרש תהלים, צז (מהר"ב בובר, עמ' 224)

יבשו כל עובדי פסל. אמר ר' שמואל בר נחמני לעתיד לבוא יתכנסו כל אומות העולם ופסיליהם בידיהם, ואומר להם הקדוש ברוך הוא למי האמנתם, אומרים לו לפלוני ולפלוני, אמר להם הקדוש ברוך הוא והלא אין בהם ממש, מיד אמר להם הרי הפיסחים והאלמים והסומים שמחצתי יבואו וירפאום, מיד כשרואין אומות העולם שאין ממש, משליכים אותם מידם, אותה שעה הקדוש ברוך הוא כביכול נותן ממשות לע"ז, ובאים הע"ז ומשתחווים להקב"ה, ואומות העולם בושו וגם נכלמו, הוי "יבשו כל עובדי פסל"...

מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מסכתא דשירה פרשה ח (מהר"ב הורוביץ-רבין, עמ' 143)

מי כמוכה באלים ה' כי כמוכה באלו שאחרים קורין אותם אלוהות ואין בהם ממש ועליהם נאמר פה להם ולא ידברו וגו' (תהלים קטו ה).

ילקוט שמעוני יתרו, רמז רפט

אמר ליה זונין רבה לרבי עקיבא לבי ולבך ידעי בעבודת אלילים דלית בה מששא והא קא חזינן דאזלי ביה תבירי ואתו כי מצמדי.

דברים רבה, פרשת עקב (מהר"ב ליברמן, עמ' 74-75).

מעשה בר' זינן שהיה בא לאסכנדריא, והיה שם רופא אחד פתוח פתחו כנגד ע"ז, והיה שם אדם אחד כשר ועושה מצוות, והוא מיוסר ומקוטע בידיו וברגליו. פעם אחת היה לו עסק עם אדם אחד גדול ממנו, והיה עומד ומחרף ומגדף, ועמד ונכנס לבית ע"ז, מיד יצא משם בריא מהלך ברגליו. אותו הרופא ראה אותו היאך נכנס לבית ע"ז מקוטע ידיו ורגליו והיאך יצא משם בריא, והיה תמה.

יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים כ, 100 (תרגום שליט, עמ' 360)

כממלא מקום של פאדוס בא טיבריוס אלכסנדר, בנו של אלכסנדרוס... שהיה ראשון בקרב היהודים בייחוס משפחתו ובעושרו... אך הלה לא נשאר בדת אבותיו.

תוספתא, ערכין פ"ה ה"ט (מהד' צוקרמנדל, עמ' 550)

אמר ר' יוסי בר' חנינא: בוא וראה כמה קשות אבקת של שביעית. כיצד? אדם עושה מלאכה בפירות שביעית התחיל מוכר מטלטליו. שנ' וכי תמכרו ממכר לעמיתך, לא הרגיש, התחיל מוכר שדי אחוזתו, שנ' כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו. לא באת לידו עד שמכר את ביתו, שנ' ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה. לא באת לידו, עד שמכר את בתו, שנ' ואיש כי ימכור את בתו לאמה. לא באת לידו, עד שלוח ברבית, שנ' כי ימוך אחיך ומטה ונא' אל תקח מאתו נשך ותרבית, לא באת לידו, עד שמוכר את עצמו שנ' כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך, ולא לך, אלא לגר, שנ' ונמכר, ולא לגר צדק אלא לגר תושב, שנ' ונמכר לגר תושב, אלא לעובד עבודה זרה שנ' או לעקר משפחת גר, נעשה כומר לעבודה זרה.

שיעור 4 אולי רבן גמליאל טעה, ופסלי המרחץ היו אכן פולחניים?

משנה, עבודה זרה ג, ד

שאל פרוקלוס בן פלוספוס את רבן גמליאל בעכו שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי אמר לו כתוב בתורתכם ולא ידבק בידך מאומה מן החרם מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי אמר לו אין משיבין במרחץ וכשיצא אמר לו אני לא באתי בגבולה היא באתה בגבולי אין אומרים נעשה מרחץ לאפרודיטי נוי אלא אומרים נעשה אפרודיטי נוי למרחץ דבר אחר אם נותנין לך ממון הרבה אי אתה נכנס לע"ז שלך ערום ובעל קרי ומשתין בפניה וזו עומדת על פי הביב וכל העם משתינין לפניה לא נאמר אלא אלהיהם את שנוהג בו משום אלוה אסור ואת שאינו נוהג בו משום אלוה מותר.

משנה, עבודה זרה א, ז

אין מוכרין להם דובין ואריות וכל דבר שיש בו נזק לרבים אין בונין עמהם בסילקי גרדום ואצטדיא ובימה אבל בונים עמהם בימוסיות ובית מרחצאות הגיעו לכיפה שמעמידין בה ע"ז אסור לבנות.

ירושלמי, עבודה זרה ד, ד (מג ע"ד)

ר' יוחנן אמר' לבר דרוסיי חות ותבר כל אילין צלמייא דגו דימוסין ונחת ותבר כולהון פרא חד ולמה כן א"ר יוסי בי ר' בון מפני שנחשד ישר' אחר להיות מקטיר עליו.

ירושלמי, שביעית ח, ח (לח ע"ב)

רבי שמעון בן לקיש הוה בבוצרה חמתון מזלפין ל(ב)הדא אפרודיטי אמר לון לית אסיר? אתא שאל לרבי יוחנן אמר ליה רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יהוצדק אין דבר של רבים אסור

בבלי, עבודה זרה נח ע"ב - נט ע"א

ריש לקיש איקלע לבצרה, חזא ישראל דקאכלי פירי דלא מעשרי ואסר להו, חזא מיא דסגדי להו עובדי כוכבים ושתו ישראל ואסר להו, אתא לקמיה דרבי יוחנן א"ל: אדמקטורך עלך זיל הדר... ומים של רבים אין נאסרין.

מדרש זוטא - שיר השירים פרשה א (מהד' בובר, עמ' 19-20)

וחסד לאומים חטאת. החסד והצדקה שהגויים עושים חטא הוא להם, בונים דימוסיות ומרחצאות שירחצו בהם עניים ועשירים הרי גומל חסדים הרבה, ומה חטא יש להם בכאן, אלא בזמן שהם גומרים את הבנין אימרים נעשה מקום לע"ז ונמצאת זכותן חובה

בבלי, עבודה זרה מד ע"ב

א"ר חמא בר יוסף ברבי א"ר אושעיא: תשובה גנובה השיבו ר"ג לאותו הגמון.

פירוש רש"י על בבלי, עבודה זרה מד ע"ב

גנובה - כלומר דחהו בקש.

פירוש בעלי התוספות על בבלי, עבודה זרה מד ע"ב

נראה לפרש גנובה כלומר עלובה ומכוסה ממנו.

שיעור 5 האם חז"ל מתייחסים למקרים שבהם יהודים סגדו לשמש?

משנה, עבודה זרה ג, ג

המוצא כלים ועליהם צורת חמה, צורת הלבנה... יוליכם לים המלח.

תוספתא מסכת עבודה, פ"ה ה"א (מהד' צוקרמנדל, עמ' 468)

מצא טבעת ועליה צורת חמה, צורת לבנה יוליך לים המלח...

תוספתא מסכת חולין, פ"ב הי"ח (מהד' צוקרמנדל, עמ' 503)

השוחט לשום חמה לשום לבנה לשם כוכבים לשם מזלות...

הרי זה בשר זבחי מתים

מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דכספא משפטים, כ (מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 327)

היה אחד מעידו שהוא עובד לחמה ואחד מעידו שהוא עובד ללבנה...

תוספתא מסכת נדה פ"ה הט"ז (מהד' צוקרמנדל, עמ' 646-647)

מעשה בתינוק אחד שהקדיש קרדום אחד לשמים והביאו אביו לפני ר' עקיבא והיה ר' עקיבא בודקו.
אמר לו: בני למי הקדשת? שמא לחמה ולבנה ולכוכבים שהן יפין? אמר לו: לא הקדשתיו אלא למי
שהברזל שלו ברוך הוא, אמר ר' עקיבא: בדוק זה ומתוקן.

ספר הרזים, ד (מהד' מרגליות, עמ' 9, 28)

ואחר שתראהו כן תשתחוה ותפול על פניך ארצה והתפלל את התפילה הזאת: אבצבי אנתוליפון
היליוס...

משנה, עבודה זרה ג, א

כל הצלמים אסורים, מפני שהן נעבדין פעם אחת בשנה, דברי רבי מאיר.
וחכמים אומרים, אינו אסור אלא כל שיש לו [נוסח אחר - בידו] מקל או צפור או כדור.
רבן שמעון בן גמליאל אומר, כל שיש בידו כל דבר.

בבלי, יבמות צו ע"ב

לא כך היה המעשה בבית הכנסת של טבריא, בנגר שיש בראשו גלוסטרא שנחלקו בו רבי אלעזר ורבי יוסי, עד שקרעו ספר תורה בחמתן? קרעו ס"ד? אלא אימא: שנקרע ס"ת בחמתן, והיה שם רבי יוסי בן קיסמא, אמר: תמיה אני אם לא יהיה בית הכנסת זו עבודת כוכבים! וכן הוה.

ירושלמי, שקלים ב, ה (מז ע"א)

אמרו לו ר' כך היה מעשה בבית הכנסת של טרסיים בנגר שיש בראשה גלוסטרא שנחלקו רבי אליעזר ורבי יוסי עד שקרעו ס"ת בחמתן קרעו ס"ד? אלא שנקרע ספר תורה והיה שם זקן אחד ורבי יוסי בן קסמא שמו אמר תמיהני אם לא הוה בית הכנסת זה ע"ז.